

УДК 339.97; 351.82

П.Г. Неботов

ЕКСПОРТНИЙ КОНТРОЛЬ ЯК ОБ'ЄКТ ЕКОНОМІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У науковій праці наведено результати узагальнень економічного змісту експортного контролю. Критично проаналізовано визначення експортного контролю, що наводяться у різних джерелах. Вказано, що експортний контроль як суспільне явище ґрунтується на складному поєднанні та протиріччях економічних інтересів, а як механізм є складною управлінською та організаційно-економічною процедурою. Обґрунтовано, що експортний контроль може бути предметом економічного дослідження, зокрема в галузі економіки та управління національним господарством, оскільки виступає фактором (інструментом) впливу держави на показники економічної діяльності суб'єктів господарювання (підприємств).

In scientific work are given the results of generalizations of the economic content of export control. The purpose of this article is to bring the results of generalizations about the understanding of export controls as an object of economic research.

Critically examines the definitions of export controls that are in various sources.

It is proved that export controls should be presented as an object of economic research. Provided that export control as a social phenomenon is based on a complex combined and the contradictions of economic interests, as the mechanism is a complex management and business procedure. Export controls if it is perceived as a set of restrictive norms, significantly affects the indicators of production and financial activities of enterprises engaged in the production and supply of goods and services for military use. From this perspective, export controls should be seen as a factor that can influence the competitive position of businesses that operate in the market environment as business entities. It is shown that export controls can be represented as an element of state control, and control is generally recognized as one of the functions of management.

The conclusion is that export control is of interest as a phenomenon, which implements the functionality of a specific social process, in particular in the sphere of economic relations in the production and sale (consumption) of certain goods and services, and the consequences of this process can be evaluated in monetary (money) indicators.

It is proved that export controls may be subject to economic research, in particular in the field of Economics and management of the national economy, since it is a factor (instrument) of state influence on economic performance of business entities (companies).

Proposed definition: «Export controls are a mechanism of control over international movement of economic assets (goods, works, services, technology, intellectual property, information, etc.) military or dual-use in accordance with the international obligations and requirements of law.»

You should continue to undertake in-depth study on the issues of building an effective organizational and economic mechanisms of export control.

Ключові слова: контроль, експортний контроль, економічне дослідження, управління.

Key words: control, export controls, economic research, management.

Актуальність статті. Загально визнано, що держава має заохочувати експорт, оскільки це призводить до збільшення виробництва, підвищення рівня зайнятості, забезпечення надходження валютної виручки тощо. Але на практиці існують випадки, коли експорт доцільно обмежувати. Ця необхідність виникає, коли експорт (експортна

діяльність) призводить до негативних наслідків для держави або суспільства. Приміром, в багатьох державах світу забороняється (або стримується) експорт наукових розробок та новітніх технологій без попереднього дозволу (узгодження).

Особлива група товарів та послуг, експорт яких забороняється або суттєво обмежується — це товари та послуги військового або подвійного (які є цивільними, але можуть бути використані у військових цілях) призначення. Окремі країни мають ресурси та технології для виробництва надзвичайно небезпечних видів зброї масового ураження, яка через неправильне застосування може завдати непоправну шкоду планеті, людству, усьому живому. Йдеться, передусім, про високотехнологічні види зброї — атомну (ядерну), біологічну (бактеріологічну), хімічну та ін. З метою зменшення ризиків розповсюдження такої зброї та підтримки глобальної стабільності на міжнародному рівні ухвалено рішення, якими забороняється або суттєво обмежується експорт товарів, послуг та технологій військового або подвійного призначення, що можуть бути використані у виробництві зброї масового ураження. З метою контролю за розповсюдженням (переміщенням) товарів, послуг, технологій, які мають військове призначення або можуть бути використані у військових цілях, запроваджено відповідні правові норми, а також механізм експортного контролю, який передбачає здійснення заходів, спрямованих на контроль виконання правових норм у сфері обмеження переміщення вказаних товарів, послуг, технологій.

Таким чином виник феномен експортного контролю — як ідея нормативного (законодавчого) обмеження «небажаного» експорту певних активів, якщо використання цих активів іншими країнами каталізує ризики глобальної безпеки.

В той же час в економічній літературі майже немає розвідок з питань побудови організаційно-економічних механізмів експортного контролю. Немає навіть чіткого розуміння експортного контролю як об'єкта економічного дослідження. Тому доцільно провести дослідження, що спрямовані на з'ясування сутності експортного контролю як економічного явища, на визначення експортного контролю як об'єкта економічного дослідження. Цим обумовлена актуальність даної праці.

Аналіз доступних публікацій. Як вже було вказано, у економічній літературі майже не представлено публікацій з питань експортного контролю. Окремі узагальнення організаційного та управлінсько-правового характеру наведено у посібнику за редакцією О.М.Гришуткіна [1]. Тлумачення експортного контролю також зустрічається також у тритомнику «Економічна енциклопедія» (відповідальний редактор С.В.Мочерний) [4] та у окремих публікаціях, розміщених у мережі Інтернет [3; 6]. Визначення експортного контролю наведено також у законодавстві України [2]. Проте вказані джерела не розкривають змісту експортного контролю як об'єкта економічного дослідження.

Мета статті — навести результати узагальнень щодо розуміння експортного контролю як об'єкта економічного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Вважається, що формування механізму експортного контролю пов'язане із початком «холодної війни» та спробами зупинити розповсюдження ядерної зброї у другій половині 1940-х років. Конгресом США у 1946 р. було ухвалено Закон «Про атомну енергію» (Atomic Energy Act of 1946), в якому містилися норми, спрямовані на нерозповсюдження технологій у сфері використання атомної енергії та створення певних механізмів експортного контролю [1,

с.43]. Зокрема, вказаним Законом будь-яка інформація, що стосується виробництва та використання атомних матеріалів та відповідного обладнання, проголошувалася «закритою». На думку сучасних фахівців, вказаний Закон був також спрямований на збереження монополії США на виробництво та використання атомної енергії, тобто мав і суто економічні мотиви [3].

Нині у багатьох державах світу, у тому числі і в Україні, ухвалені нормативно-правові акти, що регулюють механізм та процедури здійснення експортного контролю, а також створені органи, які здійснюють конкретні контрольні та дозвільні процедури у сфері експортного контролю [6].

Не дивлячись на актуальність проблеми нерозповсюдження товарів, послуг та технологій військового та подвійного призначення, дослідження змісту та механізму експортного контролю у науковій літературі зустрічаються досить рідко. Поняття «експортний контроль» у переважній більшості довідників та словниках з суспільствознавчих (у тому числі економічних) наук не наводиться.

Проаналізуємо визначення експортного контролю, що зустрічається у різних джерелах.

У першому томі фундаментального тритомника «Економічна енциклопедія» під редакцією С.В.Мочерного наводиться наступне визначення: «Експортний контроль – система організаційно-правових та економічних заходів держави, спрямованих на заборону, обмеження і контроль експорту товарів» [4, с.491].

На наш погляд, перевагою цього визначення є те, що в ньому серед заходів експортного контролю згадуються економічні, а отже, експортний контроль може бути результатом економічної діяльності певного суб'єкта (держави, підприємства, посередника тощо), а відтак – і об'єктом економічного дослідження. З іншого боку, згідно нашої позиції, вказане визначення не зовсім вдале, оскільки у ньому перераховуються переважно організаційно-правові заходи (заборона, обмеження, контроль) і зовсім не згадуються економічні. Окрім того, на нашу думку, експортний контроль має здійснюватися не лише відносно товарів, про що згадується у визначенні, а відносно інших видів результатів економічної діяльності – робіт, послуг, технологій, об'єктів інтелектуальної власності та ін.

У посібнику «Експортний контроль в системі міжнародної безпеки», авторами якого є Галака С.П., Гришуткін О.М., Перепелиця Г.М., Сівер О.І., наводиться таке визначення: «Експортний контроль являє собою сукупність норм міжнародного права, договірних і політичних зобов'язань та заходів з контролю за міжнародними передачами та використанням товарів військового призначення, товарів подвійного використання та інших “чутливих”, з точки зору безпеки, розповсюдження або тероризму товарів. Метою таких заходів є зниження ризику застосування військової сили, розповсюдження зброї масового знищення та засобів її доставки, а також зниження ризику використання “чутливих” товарів у терористичних цілях» [1, с.31].

Отже, автори наведеного визначення під експортним контролем розуміють не лише процес перевірки певних явищ і процесів (приміром, переміщення товарів, послуг і технологій), а включають до нього також норми міжнародного права, договірні та політичні зобов'язання. Таке тлумачення експортного контролю, на наш погляд, занадто широке, і не відповідає сучасній традиції трактування контролю. Якби ми пристали до запропонованої методологічної позиції, тоді приміром під податковим

контролем слід було б розуміти не лише контроль-перевірочну роботу податкових органів, а і сукупність норм (приписів) податкового законодавства, міжнародних договорів у сфері оподаткування.

У наведеному визначенні, на наш погляд, не зовсім зрозумілим є словосполучення «з точки зору безпеки». Цю позицію було б доцільно викласти чіткіше. Річ у тому, що багато товарів цивільного призначення є небезпечними. Приміром, небезпечними є електроприлади, засоби побутової хімії, продукти для садівництва та городництва тощо. Окрім того, поняття «безпека» само по собі дуже широке.

В той же час на іншій сторінці вказаного посібника наводиться інше визначення: «У загальному розумінні експортний контроль є комплексом заходів, спрямованих на контроль здійснення зовнішньоекономічної діяльності по відношенню до товарів, інформації, робіт, послуг, результатів інтелектуальної діяльності, які можуть бути використані для створення зброї масового знищення, засобів її доставки, інших видів озброєння та військової техніки. При цьому під зовнішньоекономічною діяльністю розуміється зовнішньоторговельна, інвестиційна та інша діяльність у галузі міжнародних обмінів товарами, інформацією, роботами, послугами, результатами інтелектуальної діяльності, в тому числі виключними правами на них (інтелектуальна власність)» [1, с.51].

Звертаємо увагу, що у цьому визначенні йдеться про «контроль здійснення зовнішньоекономічної діяльності», а не лише щодо експортних поставок або передач. Зовнішньоекономічна діяльність, згідно з традиційним розумінням, передбачає не лише купівлю-продаж товарів та послуг («класичний» експорт та імпорт), а й здійснення інших видів діяльності — приміром, інвестиційної діяльності, виробничої кооперації, обмін науковою та науково-технічною інформацією тощо. Іншими словами, поняття експорту при визначенні експортного контролю розуміється «розширено». В такому розумінні доцільно вести мову не про «експортний контроль», а про «зовнішньоекономічний контроль».

У законодавстві України експортний контроль визначається як комплекс заходів з контролю за міжнародними передачами товарів, їх використанням юридичною чи фізичною особою, що здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного експортного контролю, та іншими державними органами з метою забезпечення захисту інтересів національної безпеки та відповідно до міжнародних зобов'язань України [2].

Вказане визначення є правовим (нормативним), оскільки сформульовано та внесено до нормативно-правового акту законодавцем з метою врегулювання специфічних суспільних відносин (відносин у певній сфері правового регулювання). Іншими словами, вказане визначення застосовується одночасно як норма та джерело права в певних правових ситуаціях. В ньому з урахуванням міжнародних зобов'язань держави відзеркалено концептуальне бачення уповноваженого органу державної влади (парламенту) про зміст, призначення та механізм експортного контролю.

Як вбачається з наведеного визначення, експортний контроль призначений у першу чергу забезпечити захист інтересів національної безпеки з урахуванням міжнародних зобов'язань. В той же час у тритомнику «Економічна енциклопедія» справедливо наголошено, що метою експортного контролю є «регулювання та облік вивезення товарів, нагляд за дотриманням суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності міжна-

родних правил і угод, захист національних інтересів у сфері зарубіжної торгівлі...» [4, с.491].

В економічній науці поняття експортного контролю залишається малорозробленим. Вказане пояснюється кількома причинами.

По-перше, експортний контроль не є занадто поширеним суспільним явищем, оскільки стосується лише порівняно невеликої групи товарів і послуг. Експортний контроль стосується лише товарів та послуг, які мають військове призначення або можуть бути використані у військових цілях (товари подвійного призначення) і на які розповсюджуються міжнародні та національні обмеження.

По-друге, експортний контроль, оскільки він стосується специфічної сфери військової та військово-технічної взаємодії, є не занадто публічним явищем (механізмом). Інформація про експортний контроль нерідко є інформацією з обмеженим доступом. Вказане створює додаткові обмеження щодо збору повної та достовірної інформації про стан, тенденції та проблеми експортного контролю, а це в свою чергу утруднює наукове осмислення складних процесів у сфері еволюції та технологій експортного контролю.

По-третє, експортний контроль багатьма фахівцями і навіть вченими уявляється як певний набір переважно адміністративних, організаційно-технічних та контрольно-перевірочних процедур. Вказані процедури для багатьох економістів-дослідників не представляють наукового інтересу. У тритомнику «Економічна енциклопедія» вірно вказано, що «експортний контроль здійснюється переважно адміністративними методами, регламентується законодавчими та іншими нормативними актами» [4, с.491].

По-четверте, експортний контроль є «результатом» системи міжнародних відносин, закономірним «наслідком» міжнародних зобов'язань держави щодо встановлення обмежень передач товарів та послуг. Тобто, експортний контроль начебто породжений не об'єктивними економічними законами, а політичною волею та управлінськими рішеннями міжнародних та національних еліт. Вказані міркування можуть призвести до хибного висновку щодо «необ'єктивної», «позаекономічної» природи експортного контролю.

З цього випливає, і це по-п'яте, оскільки багатьма економістами експортний контроль сприймається не як об'єктивне економічне явище або процес, а виключно як регламентована норма права розпорядча та адміністративна діяльність держави (органів державної влади, їхніх посадових осіб), вказане поняття має бути об'єктом вивчення переважно інших наук (державне право, державне управління, міжнародні відносини, міжнародна безпека тощо).

Висновки. Згідно нашої позиції, експортний контроль повинен бути об'єктом економічного дослідження. Ми виходимо з того, що експортний контроль як суспільне явище ґрунтується на складному поєднанні та протиріччях економічних інтересів, а як механізм є складною управлінською та організаційно-економічною процедурою.

Окрім того, експортний контроль, якщо його сприймати як сукупність обмежувальних норм, суттєво впливає на показники виробничої та фінансової діяльності підприємств, що займаються виробництвом та постачанням товарів та послуг військового призначення. З цієї точки зору експортний контроль можна розглядати як фактор, що здатен впливати на конкурентну позицію підприємств, які функціонують у ринковому

середовищі як господарюючі суб'єкти. Відтак, вказаний фактор може бути об'єктом економічного дослідження.

Нарешті, експортний контроль може бути представлений як елемент системи державного контролю, а контроль взагалі визнається однією з функцій менеджменту.

Отже, експортний контроль представляє інтерес як явище, в якому реалізується функціональне призначення певного суспільного процесу, зокрема у сфері економічних відносин в частині виробництва та реалізації (споживання) певних товарів і послуг, причому наслідки цього процесу можуть бути оцінені у грошових (вартісних) показниках.

З означеного випливає, що експортний контроль може бути предметом економічного дослідження, зокрема в галузі економіки та управління національним господарством, оскільки виступає фактором (інструментом) впливу держави на показники економічної діяльності суб'єктів господарювання (підприємств).

На основі критичного аналізу різних визначень, а також з урахуванням зроблених узагальнень можемо запропонувати власне визначення: «Експортний контроль — це механізм контролю за міжнародним переміщенням економічних активів (товарів, робіт, послуг, технологій, об'єктів інтелектуальної власності, інформації та ін.) військового або подвійного призначення відповідно до міжнародних зобов'язань та вимог законодавства».

Отже, як організаційно-економічний механізм експортний контроль можна і доцільно вивчати в системі економічних параметрів. Серед цих параметрів, зокрема, можемо назвати наступні: загальний обсяг витрат на підтримку функціонування системи експортного контролю; економічна результативність експортного контролю; середній розмір витрат на реалізацію контрольного заходу у сфері експортного контролю; обсяг коштів, отриманих внаслідок надання адміністративних послуг у сфері експортного контролю; обсяг доходу, отриманих внаслідок ліцензування та акредитації певних видів діяльності у сфері експортного контролю; обсяг експортних поставок, дозволених органами експортного контролю тощо.

Перспективи подальших розвідок. У подальшому слід провести поглиблені дослідження з питань побудови ефективних організаційно-економічних механізмів експортного контролю.

1. *Галака С.П.* Експортний контроль в системі міжнародної безпеки / С.П.Галака, Г.М.Перепелиця, О.І.Сівер / За ред. О.М. Гришуткіна. Київ: КНУ, 2012. 336 с.;
2. Закон України «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання» [електронний ресурс]. — Доступний з: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/549-15>;
3. Експортний контроль [електронний ресурс]. — Доступний з: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/entsiklopediya/51-e/3409-ekspornij-kontrol.html>;
4. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т 1. / Редкол.: С.В.Мочерний (відп.ред) та ін. — К.: Видавничий центр «Академія», 2000. — 864 с.;
5. Современный экономический словарь [терминологический словарь] / Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. — М.: ИНФРА-М, 1996. — 496 с.;
6. Експортний контроль [електронний ресурс]. — Доступний з: <http://ukr.vipreshebnik.ru/entsiklopediya/51-e/3409-ekspornij-kontrol.html>